

УДК 94:[321.01:323.11](477/6)

**ГЕНЕЗА ЕЛІТ ДОНБАСУ
ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ****GENESIS OF THE ELITES IN THE DONBAS
REGION DURING THE SOVIET ERA**

Денисенко В. І.,
кандидат філологічних наук, Керівник Центру
вивчення Росії та окупованих територій
(Київ, Україна), e-mail: vadenysenk@gmail.com

Denysenko V. I.,
Candidate of Philological Sciences, Head of the
Center for Study of Russia and the Occupied Territories
(Kyiv, Ukraine), e-mail: vadenysenk@gmail.com

Розглядається виникнення та еволюція регіональних еліт Донбасу в умовах радянської системи. Обґрунтовується теза про повне винищення місцевого керівництва міжвоєнних років під час «Великого терору» 1937–1938 рр. та його відновлення під наглядом першого секретаря Сталінського обкому КП(б)У Леоніда Мельникова після закінчення Другої світової війни. Підкреслюється, що величезні економічні, демографічні та символічні ресурси регіону сприяли формування власного впливового клану номенклатури, однак цей процес гальмувався конкуруючими харківським та дніпропетровським земляцтвами. Зникнення радянської системи призвело до ослаблення контролю центральної влади та відставки частини консервативної номенклатури.

Ключові слова: Донбас, регіональні еліти, номенклатура, земляцтво, радянська система.

The emergence and evolution of the regional elites of the Donbas in the conditions of the Soviet system have been considered. The thesis on the complete extermination of the local leadership in the interwar years during the Great Terror of 1937–1938 and its restoration under the supervision of the First Secretary of the Stalin Regional Committee of the CP(B)U under the leadership of Leonid Melnikov after the end of the Second World War have been justified. It has been emphasized that enormous economic, demographic and symbolic resources of the region contributed to the formation of its own influential clan of the nomenclature, but this process was hampered by competing Kharkiv and Dnipropetrovsk communities. The disappearance of the Soviet system led to the weakening of central government control and the resignation of the part of conservative nomenclature.

Keywords: Donbas, regional elites, nomenclature, community, Soviet system.

Неодмінною складовою політичного життя України після здобуття незалежності стало формування впливових фінансово-промислових груп, зокрема донецького клану. Визначення причин виникнення та специфіки його розвитку неможливе без урахування процесів елітогенезу у радянський період, коли Донбас виокремився як окрема адміністративна одиниця та набув знайомі нам обриси.

Як не дивно, це питання не стало предметом розгляду для вітчизняних та зарубіжних науковців. На сьогодні можна вести мову про значну кількість праць, присвяченим окремим керівникам Донбасу радянської доби. Найбільш помітними є роботи Івана Кожукала [1], Надії Темірової [2], Лариси Мазитової [3] та інших дослідників. Водночас перехід на наступний рівень – до історії донецької номенклатури як соціальної групи – так і не відбувся. Спробуємо заповнити дану прогалину.

Формування донецьких еліт неможливо дослідити без розуміння особливостей Донбасу як історичного регіону. Гіроакі Куромія влучно описав край у другій половині XIX – XX ст. як територію «свободи та терору». Колишнє Дике

Поле приваблювало шукачів свободи, щастя, можливості розпочати життя з «чистого аркуша». Однак поруч з відчуттям волі на них чекали також жорстока економічна експлуатація, міжнаціональна напруга та насильство як норма повсякденного життя [4, с. 475–477].

Адміністративно-територіальне виокремлення Донбасу відбувається після захоплення краю більшовиками під час Української національно-демократичної революції. Першою спробою оформити регіон як самостійну одиницю стало проголошення Донецько-Криворізької Республіки в лютому 1918 р. ДКР мала створити ґрунт для збереження контролю бодай над частиною українських територій та невиконання умов Брест-Литовського мирного договору з країнами Четвертого союзу. Після наступу німецьких та австрійських військ потреба у квазіреспубліці зникла [5, с. 73–75]. Тож питання про її відновлення в подальшому не ставилося.

У 1919 р. радянська Росія знову захоплює Донбас. Утворюється Донецька губернія, межі якої охоплювали територію сучасних Донецької та Луганської областей України. Більшовицька еліта відводила вугілля та металу з регіону важливу роль у радянській модернізації. Тож індустріальне виробництво на Донбасі отримувало значні преференції у виділенні ресурсів. На фоні катастрофічного падіння життєвого рівня після «великого перелому» шахти та заводи приваблюють величезну кількість переселенців як з українських регіонів, так і з інших республік СРСР. Міграція перекидала навіть втрати місцевих жителів від розкуркулення, Голодомору 1932–1933 рр. та масових репресій. Переписи 1926 та 1937 рр. зафіксували збільшення чисельності населення на 154%, зокрема миського на 342% [6, с. 93–94]. Донбас стрімко заселявся та урбанізувався.

Підтвердженням ролі краю у планах радянської верхівки стало виділення його в окрему область у 1932 р. Окрім суто економічних показників, Донбас був важливим для керівників ВКП(б) як «вітрина» нового радянського способу життя. Саме на Донеччині розпочалися стаханівський та ізотівський рухи як імітація нових мотивів працювати на благо «робітничо-селянської влади». Вони опинилися у центрі пропагандистської кампанії більшовиків, а люди, пов'язані з їх початком, – Олексій Стаханов та Микита Ізотов – стали першими представниками «робітничої аристократії» в СРСР.

У вирі «Великого Терору» 1937–1938 рр. було знищено місцеві еліти, що виконували завдання Москви з перетворення регіону. Найбільш відомими представниками донецької номенклатури, репресованими наприкінці 1930-х рр., стали секретарі обкому КП(б)У Саркіс Саркісов, Едуард Прамнек, Антон Вайнов, Олександр Холохолок, Олександр Осипов, Іван Пиндюр, голови облвиконкому Микола Іванов та Володимир Всеволозький, директори заводів Георгій Гвахарія, Микола Радін, Зиновій Фалькович та інші. Винищення місцевих керівників збіглося у часі з адміністративними змінами. У 1938 р. виділяють

окрему Ворошиловградську (Луганську) область, а Донецька область символічно стає Сталінською [7, с. 53–54]. Центральна влада намагалася зменшити вплив регіональних еліт шляхом розукрупнення великих областей.

Повноцінне відновлення донецької верхівки відбувається після завершення Другої світової війни. Ключову роль у цьому відіграв перший секретар Донецького обкому КП(б)У Леонід Мельников. У регіон вперше він потрапив у 1931 р., вступивши до Донецького індустріального інституту. Близько року пропрацював на шахті, швидко помінявши її на партійну посаду. Вже в 1937 р. Леонід Мельников стає завідувачем промислово–транспортного відділу Сталінського міського комітету КП(б)У. «Великий Терор» з тотальним винищенням місцевих керівників відкрив для нього можливості для швидкого кар'єрного злету. Вже через рік він опиняється на посаді завідувача відділом вугільної промисловості, а у 1939 р. – секретаря Сталінського обласного комітету КП(б)У. Після відновлення радянської влади на Донбасі Леонід Мельников очолює партійну вертикаль Сталінської області, ставши найбільш впливовим керівником у регіоні. Протягом 1944–1947 рр. він керує конструюванням донецьких еліт.

Нові представники регіональної верхівки були схожими на Леоніда Мельникова за особливостями біографії. Їхня стрімка політична кар'єра була тісно пов'язана з «Великим Терором», а відсутність досвіду компенсувалася готовністю виконувати розпорядження центральної еліти. Британські історики Еван Моудслі та Стівен Вайт охарактеризували це покоління радянських управлінців як «нову сталінську еліту» [8, с. 138–140]. На відміну від попередніх поколінь радянської верхівки – професійних революціонерів та висуванців 1920–х рр. – ця генерація була продуктом сталінської «революції згори» і не знала альтернатив сформованому тоталітарному режиму.

У цей період до складу донецької верхівки потрапляють Олександр Струєв (голова Сталінського облвиконкому, у подальшому перший секретар Сталінського обкому КП(б)У), секретарі Сталінського обкому КП(б)У Семен Бережний, Павло Волков, Василь Клименко, Іван Дядик. За таким же принципом поповнювалася радянська вертикаль області. До неї включають керівництво облвиконкому Миколу Алишева, Марка Співака, Віктора Кременицького та інших.

Паралельно відбувалося становлення луганської номенклатури. Посади в місцевих партійному та радянському апаратах заповнювалися зазвичай донецькими посадовцями другого плану. Ворошиловградський обком КП(б)У в повенні роки очолювали Антон Гайовий (1943–1951 рр., до призначення в область працював другим секретарем Сталінського обкому) [9], Василь Клименко (1951–1961 рр., так само попереднім місцем роботи була посада другого секретаря Сталінського обкому) [10]. Така передача посад «у спадок» є маркером формування неформальної групи серед політичних еліт, пов'язаної з Донбасом.

Зростанню впливу донецької номенклатури сприяла конкуренція серед центральних еліт СРСР. У 1946 р. в Україні розпочався голодомор, викликаний викачкою ресурсів з села на фоні повоевній розрухи. Неодноразові звернення Микити Хрущова до Москви з проханням переглянути плани хлібозаготівель та виділити продовольство для голодуючих викликали незадоволення Сталіна. «Сталін надіслав мені грубу, образливу телеграму, – згадував пізніше Микита Хрущов у своїх мемуарах, – де говорилося, що я сумнівна людина: пишу записки, у яких доводжу, що Україна не може виконати держзаготівель, і прошу величезну кількість карток для прогодування людей» [11, с. 10]. Першим секретарем ЦК КП(б)У призначають Лазаря Кагановича, а за Микитою Хрущовим залишають лише посаду голови Ради міністрів УРСР.

Новий очільник республіки звернув увагу на донецьку номенклатуру як ресурс для посилення власних позицій та ослаблення впливу Хрущова. Леоніда Мельникова обирають на посаду секретаря з кадрів і одночасно начальником Управління з перевірки партійних органів ЦК КП(б)У. За твердженням Івана Кожукала, головним завданням даного управління стало виконання окремих вказівок та розпоряджень Лазаря Кагановича [1, с. 96]. Це підтверджує активна позиція Леоніда Мельникова з підтримки нового партійного лідера УРСР у питанні викачки продовольства з українського селянства. «Лазар Мойсейович говорить, – наголошував він на нараді 1947 р., – що ми вступили в такий період, коли хліб потрібно брати, а для цього потрібно займатися кожним колгоспом, кожним радгоспом. Лазар Мойсейович виділив 100 відстаючих районів, які закріплюються за кожним членом ЦК, кожним міністром і вони будуть відповідати за стан справ у цих районах. Питання постає так, що той серйозний опір, який є у ряді колгоспів, зламати і у вересні виконати план хлібозаготівель» [12].

У грудні 1947 р. Лазаря Кагановича повертають до Москви, а Микиту Хрущова знову призначають першим секретарем ЦК КП(б)У. За спостереженнями Володимира Лозицького, Лазар Каганович сприяв призначенню Мельникова другим секретарем ЦК КП(б)У в грудні 1947 р. [13, с. 85]. Представник донецької номенклатури, пов'язаний безпосередньо зі Сталіним та Кагановичем, мав створити противагу Микиті Хрущову та посилити контроль над республікою з боку Москви. У 1949 р. Леонід Мельников очолює українську компартію. У своїй першій промові в якості першого секретаря ЦК КП(б)У він підкреслив роль Сталіна у власному призначенні, неоднозначно давши зрозуміти, що є його протеже [13, с. 87]. Водночас, на нашу думку, Леонід Мельников та донецькі керівники, скоріше за все, були пов'язані не безпосередньо зі Сталіним, а з Лазарем Кагановичем. Журнали прийому відвідувачів диктатором за 1949–1953 рр. не зафіксували окремих візитів партійного очільника України [14, с. 527–553].

Боротьба за владу після смерті Сталіна стала фіналом для політичної кар'єри Леоніда Мельникова. Опинившись без покровителів серед союзної верхівки, він намагався налагодити відносини з Георгієм Маленковим. Але спільними зусиллями Микити Хрущова та Лаврентія Берія він був знятий з посади першого секретаря ЦК КПУ і відправлений у почесне заслання – послом до Румунії [1, с. 101–104].

Втрата впливового лідера стали потужним ударом по позиціям донецького клану серед радянських політичних еліт. В УРСР лідерські позиції отримує «харківський клан», представлений Миколою Підгорним, Петром Шелестом, Миколою Соболем та іншими керівниками з «першої столиці» радянської України. Також набирає силу «дніпропетровська партійна група», сконсолідована навколо Леоніда Брежнєва. Як наслідок, донецька номенклатура втрачає можливість сформувати власну неформальну групу, яка б претендувала на першість у республіці.

Водночас зберігалися необхідні передумови для потенційного відродження місцевих еліт як окремого клану. Донбас далеко випереджав інші регіони за чисельністю населення. Згідно з переписом 1959 р., у Сталінській області проживало майже 4,3 млн., у Луганській – 2,5 млн. людей [15]. Це вдвічі перевищувало чисельність жителів інших індустріальних центрів України – головних конкурентів у боротьбі за владу. Так само Донецьк і Луганськ залишали далеко позаду інші області за чисельністю місцевих комуністів і відповідно вагою в правлячій партії. Станом на 1968 р. на Донбасі перебувало на обліку 392 тис. комуністів – 18% від усієї Компартії України [16, с. 13–15].

Економічна вага Донбасу також давала поживний ґрунт для посилення місцевої верхівки. Регіон забезпечував виробництво 20% сталі, чавуну, кам'яного вугілля, 25% коксу в СРСР, мав розвинене машинобудування. Бюджет Сталінської області на 1961 р. складав 381 млн. крб. (13% від усіх коштів місцевих бюджетів УРСР), Луганської – 211 млн. крб. (7,5%). Для порівняння, найбільші конкуренти «донецьких» – Харківська та Дніпропетровська області – розпоряджалися 166 млн. і 198 млн. крб. відповідно [17].

Крім того, не дивлячись на ослаблення донецьких керівників всередині УРСР, вихідці з регіону продовжували зберігати позиції у загальносоюзних структурах. Протягом 1947–1962 рр. з незначними перервами працював міністром вугільної промисловості СРСР Олександр Засядько, який лобював притік капіталовкладень у видобуток вугілля на території Донецької та Луганської областей [18]. З 1958 р. по 1983 р. питаннями торгівлі в уряді СРСР опікувався Олександр Струєв (уродженець Донеччини, перший секретар Сталінського обкому КП(б)У в повоєнні роки) [19, с. 91]. Майже 20 років (1965–1985 рр.) міністром чорної металургії СРСР пропрацював Іван Казанець [19, с. 184–185]. У 1953–1981 рр. генеральним прокурором СРСР був

Роман Руденко – колишній прокурор Сталінської області [20, с. 372].

Тож місцеві еліти Донбасу, не дивлячись на відставку Леоніда Мельникова, зберігали потужні лобі в Москві та мали в розпорядженні величезні матеріальні, людські, символічні ресурси. Головним фактором, що обмежував їх експансію в республіці, були укорінені позиції «брежнєвського» клану, представленого Володимиром Щербинським, Олексієм Вагченком, Валентиною Шевченко та іншими представниками «космічної столиці» України.

Відновлення позицій донецької номенклатури в УРСР тісно пов'язане з діяльністю перших секретарів Донецького обкому КПУ Олександра Ляшка (1960–1963 рр.) та Володимира Дегтярьова (1963–1976 рр.). На думку співробітника Інституту історії України НАНУ Валерія Васильєва, Олександр Ляшко був неформальним лідером донецького клану серед політичних еліт УРСР. Він народився, виріс, розпочав працювати на території станції Родакове (сучасна Луганська область). У 1935 р. пішов працювати на Кадівський коксохімічний завод, згодом змінив місце роботи на обласну школу автомеханіків у м. Артемівськ (сучасний Бахмут Донецької обл.). У 1937 р. вступив до Донецького індустріального інституту, який закінчив лише через 10 років. Партійна кар'єра Ляшка розпочалася з посади партійного організатора ЦК ВКП(б) на Новокраматорському машинобудівному заводі 1951 р. У подальшому він стрімко рухається нагору по владній вертикалі: перший секретар Краматорського міського комітету, секретар, другий секретар, перший секретар Донецького обкому КПУ. Можна констатувати, що Олександр Ляшко був тісно пов'язаний з Донбасом особисто та політично. З 1963 р. його забирають на роботу до Києва: спочатку секретарем ЦК КПУ, потім головою Президії Верховної Ради УРСР. З 1972 по 1986 рр. він очолював Раду міністрів УРСР.

На нашу думку, твердження про лідерські позиції Олександра Ляшка серед «донецьких» є більше припущенням. У власних спогадах він не наводить підтвержень особливої уваги до Донбасу, хоча й не одноразово згадує про регіон. Окремі риси «земляцтва» прослідковуються, коли він описує відносини з Іваном Казанцем та іншими вихідцями з Донбасу [21, с. 33–36]. Однак на лідерство Олександра Ляшка наведені факти аж ніяк не вказують.

Іншою впливовою фігурою серед донецької номенклатури став «господар області» перший секретар Донецького обкому КПУ Володимир Дегтярьов. Уродженець Ставропольського краю РРФСР потрапив на Донбас у 1948 р. 28-річним фахівцем з досвідом роботи на шахтах Красноярська та Ростова. Наприкінці 1940-х – 1950-х рр. Володимир Дегтярьов отримав досвід керівництва шахтою «Центральна» та трестом «Торезантрацит». У 1957 р. починається його партійна кар'єра: спочатку як секретаря обкому, згодом голови Донецького раднаргоспу та другого секретаря обкому КПУ. З 1963 р. він очолює партійну вертикаль Донецької області [2].

У реаліях 1960–х – початку 1980–х рр. перший секретар обкому КПУ мав величезні повноваження для впливу на життя регіону. Разом з політикою «стабільності кадрів», що практикувалася після приходу до влади Леоніда Брежнєва, це створювало сприятливі умови для формування консолідованих груп номенклатури в областях. Новий керівник сприймав область як власну територію, лобіюючи виділення ресурсів задля збільшення її економічної, кадрової та символічної ваги. У регіоні розгортається масове будівництво житла та соціальних об'єктів. Відбувається знаменита реконструкція центру Донецька зі створенням зелених зон та квітників. З подачі Володимира Дегтярьова в обласному центрі виникають відділення Академії наук УРСР, державний університет, політехнічний інститут, переводять з Харкова інститут торгівлі. Особливу увагу донецька номенклатура звертала на місцевий футбольний клуб «Шахтар», докладаючи зусиль для її популяризації [2]. За правління «господаря» формується нова версія донецького регіонального міфу, центральними образами якого стали шахтарська праця, «місто троянд» та футбол.

Посилення Володимира Дегтярьова викликало занепокоєння «дніпропетровського клану». У 1972 р. він претендував на посаду секретаря ЦК КПРС з промисловості, однак внаслідок боротьби всередині союзної верхівки впливовий пост дістався керівнику Красноярського крайкома КПРС Володимиру Долгіх. Через чотири роки лідер донецької регіональної еліти був змушений перейти на роботу в Державний комітет з безпеки робіт у гірничій промисловості [22, с. 113–114]. За номенклатурними канонами ця посада означала поступовий відхід від управління напередодні відправки на пенсію.

Першим секретарем обкому КПУ стає Борис Качура – колишній партійний керівник м. Жданів (зараз Маріуполь). Особливості його кар'єри вказують на тісний зв'язок з Володимиром Щербицьким. Ще у 1974 р. він отримав призначення другим секретарем Донецького обкому, що могло означати створення противаги авторитетному Володимиру Дегтярьову. У 1977 р. йому доручили вкрай важливу для «дніпропетровців» задачу – ініціювати відставку з посади голови Президії Верховної Ради СРСР колишнього лідера «харківського» клану Миколи Підгорного. Під час обговорення проекту конституції СРСР він несподівано вніс пропозицію сумістити посади генерального секретаря ЦК КПРС та голови радянського парламенту. Як наслідок, колишній «президент СРСР» був відправлений на політичну пенсію. Після шести років роботи в Донецькій області Борис Качура стає секретарем ЦК КПУ і працює безпосередньо з Володимиром Щербицьким аж до його відставки в 1989 р.

Паралельно з донецьким, формувалися обриси місцевого клану луганської номенклатури. З 1961 р. його лідером став Володимир Шевченко – уродженець Антрацитівського району сучасної Луганської області. Історик за освітою, він

повернувся на «малу батьківщину» в листопаді 1940 р. як партійний організатор шахти №23–25 тресту «Боково–Антрацит». З початком радянсько–німецької війни евакуюється, але вже в липні 1942 р. знову повертається на територію краю у складі партизанського загону. З моменту вигнання нацистів розпочинається його кар'єра як професійного партійного працівника. Він обіймає посади другого секретаря Боково–Антрацитівського райкому, протягом 1948–1952 рр. – першого секретаря Краснодонського райкому, протягом 1952–1956 рр. – Кадіївського міського комітету, з 1956 по 1961 рр. – другого секретаря Луганського (Ворошиловградського) обкому КПУ [23]. Новий очільник енергійно брав участь у вибиранні ресурсів для власного регіону. За його ініціативою відбувається масове знесення старого житла та формування нових житлових масивів в обласному центрі, з'являються цирк, драматичний театр, залізничний та автовокзали, аеропорт. Не минули луганську номенклатуру й спроби створити місцеві спортивні бренди, задля чого величезні кошти виділялися на будівництво інфраструктури, залучення професійних тренерів, мотивацію спортсменів. Кульмінацією луганського спортивного міфу стала перемога футбольного клубу «Зоря» на чемпіонаті СРСР 1972 р.

Харизматичний керівник Луганщини привернув увагу союзних та республіканських еліт. У 1973 р. його знімають з посади першого секретаря Ворошиловградського обкому КПУ і у віці 55 років відправляють на пенсію. За версією сина Володимира Шевченка, головним ініціатором цього кадрового рішення був Володимир Щербицький, який боявся конкуренції [24]. Новим очільником області стає Борис Гончаренко – уродженець Харкова, завідувач відділом машинобудування ЦК КПУ, який до того ніколи не працював на Луганщині.

Таким чином, посилення луганської номенклатури як окремої групи було придушене, як і у випадку Донецька. Радянська верхівка намагалася сформувати лояльний для себе склад місцевого істеблішменту, проводячи окремі призначення на ключові посади у регіоні та залучаючи регіональну номенклатуру до власних неформальних мереж. Головною перепоною до зростання регіональної еліти Донбасу були міцні позиції в УРСР дніпропетровського клану на чолі з Володимиром Щербицьким.

Розпад радянської системи запустив процеси трансформації місцевих еліт. Частина консервативної номенклатури втрачає свої позиції у регіоні. У 1987 р. з посади знімають першого секретаря Ворошиловградського обкому КПУ Бориса Гончаренка. Приводом до його відставки стала публікація у газеті «Правда» під назвою «За останньою межею», яка звинуватила останнього у створенні міні «культу особи» в регіоні, зловживанні службовим становищем та покровительстві над рядом корумпованих керівників області [25]. Наступник Гончаренка – Іван Ляхов – у березні 1989 р. програв вибори

до парламенту СРСР, що було нечуваним для радянської політичної системи.

Ще більш потужним ударом по регіональній номенклатурі стали шахтарські протести 1989–1991 рр. Економічна та політична криза в СРСР наприкінці «перебудови» не могла не зачепити найбільш радянізований край УРСР. Різке зростання товарного дефіциту та відсутність належних дотацій з боку союзних відомств призвели до початку масових страйків шахтарів у липні 1989 р. Припинили роботу понад 220 тисяч гірників на 173 шахтах з 225 існуючих. До Донбасу прибуває комісія на чолі із заступником голови Ради міністрів СРСР Львом Ряб'євим, щоб заспокоїти шахтарів. Михайло Горбачов був змушений особисто зустрітися з лідерами мітингарів.

Найбільша критика протестуючих була спрямована на місцеву номенклатуру, яку звинувачували у незадовільній роботі з благоустрою робітників. Недовіру висловили першому секретарю райкому КПУ в м. Первомайськ, відставки міської влади – у Ровеньках, Держинську (зараз м. Торезьк Донецької обл.), Торезі (з 2016 р. м. Чистякове Донецької обл.), Сніжному, Кіровську (зараз м. Голубівка Луганської обл.) та Брянці [26, с. 167–168]. На День шахтаря – 27 серпня 1989 р. – донецькі мітингарі висунули вимоги відставки керівництва УРСР: першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького та голови Верховної Ради УРСР Валентини Шевченко.

Особливе занепокоєння місцевого керівництва викликало формування альтернативних еліт з числа лідерів протестного руху. Саме на хвилі масових протестів розпочалася політична кар'єра Михайла Волинця (засновника незалежної профспілки шахтарів України) та Юрія Болдирева (одного з засновників Громадянського конгресу України та народного депутата від Партії регіонів). У довідці прокуратури УРСР у жовтні 1989 р. наводилися факти про перетворення страйкових комітетів на конкурентів офіційних профспілкових органів, втручання до кадрової політики на окремих шахтах, висунення політичних вимог до місцевої номенклатури. Виникали «народні дружини» задля забезпечення порядку в населених пунктах на заміну міліції [27]. Партійне керівництво Донецької області намагалося відвести масове незадоволення від себе, звинувачуючи у причинах соціально-економічної кризи союзну владу та поширюючи думку, що саме її недостатня увага до регіону спровокувала протести. Наслідком такої практики стала відставка першого секретаря Донецького обкому КПУ Анатолія Вінника 9 лютого 1990 р. [28].

Новий вибух протестів відбувся у березні 1991 р. Йому передувало поглиблення соціально-економічної кризи та спроби союзного уряду використати силові методи для відновлення керованості. Він висунув не лише економічні, але й радикальні політичні вимоги, зокрема відставку Михайла Горбачова до 11 березня 1991 р. та припинення відрахувань з України до союзного бюджету. На фоні тотального дефіциту товарів

серед мешканців Донбасу поширюється думка про «розкішне життя партійного апарату», розрив між забезпеченням керівників та рядових громадян [29]. Місцева номенклатура продовжує власну лінію щодо перекладення відповідальності виключно на союзне та республіканське керівництво.

Загалом шахтарські протести на Донбасі 1989–1991 рр. стали потужним фактором розпаду СРСР. Вони показали глибоку кризу радянської системи, яка не спромоглася втримати під контролем ситуацію навіть у регіоні, що традиційно вважався «хартлендом» комуністичної влади. Не менше значення мав страйковий рух на еволюцію місцевих еліт. По–перше, на їх фоні втрачає владу найбільш консервативна частина місцевого істеблішменту, пов'язана з дніпропетровським кланом. Контроль центральної влади над регіональними елітами різко зменшується. По–друге, протести показали, що є потужним інструментом тиску на центральне керівництво і вкрай цінним механізмом збільшення своєї політичної ваги.

Таким чином, адміністративне оформлення Донбасу як окремого регіону відбувається після його захоплення більшовиками. Місцеві еліти, що проводили форсовану модернізацію протягом кінця 1920–х – 1930–х рр., були знищені у вирі «Великого терору» і замінені новим поколінням керівників, рекрутованих сталінською системою. Величезні економічні, кадрові та символічні ресурси давали можливість Донбасу претендувати на першість як в УРСР, так і взагалі в Радянському Союзі. Цьому на заваді стали конкуруючі групи номенклатури, які щонайменше двічі зупинили зростання донецьких керівників: політичним знищенням Леоніда Мельникова на початку 1950–х рр. та усуненням Володимира Дегтярьова та Володимира Шевченка на початку 1970–х рр. Занепад та зникнення радянської системи в 1989–1991 рр. призвів до ослаблення механізмів контролю за регіональними елітами Донбасу з боку центральної еліти та створив сприятливі умови для їх трансформації у впливову фінансово-політичну групу.

Список використаних джерел

1. Кожукало, П., 1989. 'Л. Г. Мельников: нарис політичної діяльності', *Український історичний журнал*, №9, с.95–105.
2. Федюк, О.І., Темірова, Н.Р., 2012. 'Володимир Іванович Дегтярьов: особа у владі', *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*, Т.1, №4, с.184–187.
3. Мазитова, Л., 2005. 'В. Дегтярев. Личность на фоне эпохи', Донецьк: *Східний видавничий дім*, 136 с.
4. Гіроакі, К., 2002. 'Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990–і роки', Пер. з англ. Галина Кьорян, Вячеслав Агсєв. Передм. Григорія Немирі, К.: *Основи*, 510 с.
5. Турченко, Ф., Турченко, Г., 2015. 'Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна', К.: *Інститут історії України*, 166 с.
6. Смолій, В., Кульчицький, С., Якубова, Л., 2016. 'Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь)', К.: *Інститут історії України НАН України*, 616 с.
7. 'Адміністративно-територіальний устрій України. Історія. Сучасність. Перспективи', 2009, Авт. кол.: Куйбіда В. С., Павленко В. П., Яцюк В. А. та ін., К., 618 с.

8. Моудсли, Э., 2011. 'Советская элита от Ленина до Горбачева: Центральный Комитет и его члены, 1917–1991 гг.', М.: РОССПЭН, 429 с.

9. 'Гаевой Антон Иванович'. URL: <http://www.knowbysight.info/GGG/00088.asp>

10. 'Клименко Василий Константинович'. URL: <http://www.knowbysight.info/KKK/03197.asp>

11. Хрущев, НС., 1999. 'Время. Люди. Власть': Воспоминания в 4-х кн. Кн.2, М.: Информационно-издательская компания «Московские Новости», 846 с.

12. 'Центральный державний архів громадських об'єднань України' (далі ЦДАГО України), Ф.1, Оп.46, Спр.3059, арк.15.

13. Лозицький, ВС., 2005. 'Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991)', К.: Генеза, 368 с.

14. 'На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.)', 2008. Справочник / Научный редактор А. А. Чернобаев, М.: Новый хронограф, 784 с.

15. 'Численность наличного населения городов и других поселений, районов, районных центров и крупных сельских населенных мест на 15 января 1959 года по регионам союзных республик (кроме РСФСР)'. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr59_reg1.php

16. 'Комуністична партія України в цифрах', 1988, К.: Політвидав України, 189 с.

17. 'Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки', 1961, №1 (5 січня), с.6.

18. Єфіменко, ГГ., 2005. 'Засядько Олександр Федорович', *Енциклопедія історії України*: у 10 т., редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., К.: Наукова думка, Т.3, с.286.

19. 'Годы и люди Донетчины', 2004, авт.–сост. В. И. Ляшко; лит. запись В. И. Кириленко, О. А. Кравченко, 2 изд., доп., К.: Издательство Европейского ун-та, 500 с.

20. Звягинцев, АГ., Орлов, ЮГ., 2001. 'Прокуроры двух эпох: Андрей Вышинский и Роман Руденко', М.: Олма-Пресс, 382 с.

21. Ляшко, АП., 2001. 'Груз памяти: Трилогия: Воспоминания', К.: Деловая Украина, Кн.3, ч.2: На ступенях власти, 525 с.

22. 'Постати. Нариси про видатних людей Донбасу', 2011, Донецьк: Східний видавничий дім, 216 с.

23. 'Шевченко Владимир Васильевич'. URL: <http://www.knowbysight.info/ShSS/04805.asp>

24. 'Сын Владимира Шевченко'. URL: <http://lug-info.com/news/one/syn-vladimira-shevchenko-otets-schital-nezalezhnst-tragediei-dlya-gosudarstva-foto-38473>

25. Одынец, М., Полторанин, М., 1987. 'За последней чертой', *Правда*, 4 января.

26. Лихолобова, З., 2009. 'Липневі страйки 1989 року в шахтарських містах Донбасу', *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*, Вип.15 (1), с.155–170.

27. ЦДАГО України, Ф.1, Оп.32, Спр.2676, арк.120–123.

28. 'Винник Анатолий Яковлевич'. URL: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/176.html>

29. ЦДАГО України, Ф.1, Оп.32, Спр.2907, арк.77–78.

References

1. Kozhukalo, IP., 1989. 'L. H. Melnykov: narys politychnoi diialnosti (L. G. Melnikov: An Essay on Political Activities)', *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, №9, s.95–105.

2. Fedun, OI., Temirova, NR., 2012. 'Volodymyr Ivanovych Dehtiarov: osoba u vladi (Volodymyr Ivanovich Degtyarev: person in power)', *Visnyk studentskoho naukovoho tovarystva DonNU imeni Vasylia Stusa*, T.1, №4, s.184–187.

3. Mazytova, L., 2005. 'V. Dehtiarov. Lychnost na fone epokhy (V. Degtyarev. Personality against the background of the era)', *Donetsk: Skhidnyi vydavnychiy dim*, 136 s.

4. Hiroaki, K., 2002. 'Svoboda i teror u Donbasi: Ukrainsko-rosiiske prykordonnna, 1870–1990-i roky (Liberty and Terror in the Donbass: Ukrainian-Russian Borderlands, 1870–1990s)', *Per. z anhli. Halyna Korian, Viacheslav Ahieiev. Peredm. Hryhoriia Nemyri*, К.: *Osnovy*, 510 s.

5. Turchenko, F., Turchenko, H., 2015. 'Proekt «Novorossia» i novitnia rosiisko-ukrainska viina (The project «Novorossia» and the latest Russian-Ukrainian war)', К.: *Instytut istorii Ukrainy*, 166 s.

6. Smolii, V., Kulchytskyi, S., Yakubova, L., 2016. 'Donbas i Krym v ekonomichnomu, suspilno-politychnomu ta etnokulturnomu prostori Ukrainy: istorychnyi dosvid, moderni vyklyky, perspektyvy

(Analitichna dopovid) (Donbass and Crimea in the economic, sociopolitical and ethno-cultural space of Ukraine: historical experience, modern challenges, perspectives (Analytical report))', К.: *Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*, 616 s.

7. 'Administratyvno-terytorialnyi ustrii Ukrainy. Istorii. Suchasnist. Perspektyvy (Administrative and territorial system of Ukraine. History. Modernity. Perspectives)', 2009, Avt. kol.: Kuibida V. S., Pavlenko V. P., Yatsiuk V. A. ta in., К., 618 s.

8. Moudsly, E., 2011. 'Sovetskaia jelyta ot Lenyna do Horbacheva: Tsentralnyi Komytet y eho chleny, 1917–1991 hh. (Soviet elite from Lenin to Gorbachev: The Central Committee and its members, 1917–1991)', М.: *ROSSPEN*, 429 s.

9. 'Haevoi Anton Yvanovych (Gaevoy Anton Ivanovich)'. URL: <http://www.knowbysight.info/GGG/00088.asp>

10. 'Klymenko Vasylyi Konstantynovych (Klimenko Vasily Konstantinovich)'. URL: <http://www.knowbysight.info/KKK/03197.asp>

11. Khrushchev, NS., 1999. 'Vremia. Liudy. Vlast (Time. People. Power)': *Vospomynania v 4-kh kn. Kн.2. М.: Ynformatsyonno-izdatelskaia kompaniia «Moskovskye Novosti»*, 846 s.

12. 'Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy (Central State Archive of Public Associations of Ukraine)' (dali TsDAHO Ukrainy), F.1, Op.46, Spr.3059, ark.15.

13. Lozytskyi, VS., 2005. 'Politbiuro TsK Kompartii Ukrainy: istoriia, osoby, stosunki (1918–1991) (Politburo of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine: History, Persons, Relations (1918–1991))', К.: *Heneza*, 368 s.

14. 'Na pryeme u Stalina. Tetrydy (zhurnaly) zapysei lyts, pryniatykh Y. V. Stalynym (1924–1953 hh.) (At the reception of Stalin. Notebooks (journals) of records of persons taken by Joseph Stalin (1924–1953))', 2008. *Spravochnyk / Nauchnyi redaktor A. A. Chernobaev, М.: Novyi khronohraf*, 784 s.

15. 'Chyslennost nalychnoho naseleniya horodov y druhykh poseleniy, raionov, raionnykh tsentrov y krupnykh selskykh naselennykh mest na 15 yanvaria 1959 hoda po rehyonom soiuzykh respublik (krome RSFSR) (The actual population of cities and other settlements, districts, district centers, and large rural settlements as of January 15, 1959, in the regions of the Union republics (except the RSFSR))'. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr59_reg1.php

16. 'Komunistychna partiia Ukrainy v tsyfrakh (Communist Party of Ukraine in figures)', 1988, К.: *Politydav Ukrainy*, 189 s.

17. 'Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki (Information from the Verkhovna Rada of the Ukrainian Soviet Socialist Republic)', 1961, №1 (5 sichnia), s.6.

18. Iefimenko, HH., 2005. 'Zasiadko Oleksandr Fedorovych (Zasyadko Alexander Fedorovich)', *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: u 10 t., redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in., К.: *Naukova dumka*, T.3, s.286.

19. 'Hody y liudy Donetchyny (Years and people of the Donetsk region)', 2004, avt.–sost. V. Y. Liashko; lyt. zapys V. Y. Kyrylenko, O. A. Kravchenko, 2 yzd., dop., К.: *Yzdatelstvo Evropeiskoho un-ta*, 500 s.

20. Zviahyntsev, AH., Orlov, YuH., 2001. 'Prokurory dvukh epokh: Andrei Vyshynskiy y Roman Rudenko (Prosecutors of two epochs: Andrei Vyshinsky and Roman Rudenko)', М.: *Olma-Press*, 382 s.

21. Liashko, AP., 2001. 'Hruz pamiaty: Trylohiya: Vospomynania (Cargo of Memory: Trilogy: Memories)', К.: *Delovaia Ukrayna*, Кн.3, ch.2: Na stupeniakh vlasty, 525 s.

22. 'Postati. Narysy pro vydatnykh liudei Donbasu (Stuff Essays on prominent people of Donbass)', 2011, Donetsk: *Skhidnyi vydavnychiy dim*, 216 s.

23. 'Shevchenko Vladymyr Vasylevych (Shevchenko Vladimir Vasilyevich)'. URL: <http://www.knowbysight.info/ShSS/04805.asp>

24. 'Syn Vladymyra Shevchenko (Son of Vladimir Shevchenko)'. URL: <http://lug-info.com/news/one/syn-vladimira-shevchenko-otets-schital-nezalezhnst-tragediei-dlya-gosudarstva-foto-38473>

25. Odynets, M., Poltoranyn, M., 1987. 'За последней чертой', *Правда*, 4 yanvaria.

26. Lykholobova, Z., 2009. 'Lypnevi straiky 1989 roku v shakhtarskykh mistakh Donbasu (July strikes in the mining towns of Donbass in 1989)', *Україна XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka*, Vyp.15 (1), s.155–170.

27. TsDAHO Ukrainy, F.1, Op.32, Spr.2676, ark.120–123.

28. 'Vynnyk Anatolyi Yakovlevych (Vinnik Anatolyi Yakovlevich)'. URL: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/176.html>

29. TsDAHO Ukrainy, F.1, Op.32, Spr.2907, ark.77–78.